

Adelfons Henderickx en het activisme in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog - I: In 1914

Dirk LUYCKX

De geschiedenis van de Vlaamse Beweging in Antwerpen vertoont vandaag de dag nog heel wat hiaten. Het ontbreken van een degelijke biografie van de flamingant Adelfons Henderickx (1867-1949) is daar ongetwijfeld een van. Henderickx is tenslotte eenentachtig jaar geworden en heeft zich gedurende heel zijn leven voor de Vlaamse zaak ingezet: als studentenleider, als actief lid van heel wat Vlaamse verenigingen w.o. de Nederduitse Bond van Antwerpen, als stichter van meerdere Vlaamse strijdbladen, als katholiek volksvertegenwoordiger sinds 1906 en adjudant van Edward Coremans in het parlement, als activist en als éminence grise van de Frontpartij. Gedurende die vele jaren deed hij een grote dosis politieke ervaring op en raakte hij door en door vertrouwd met het wereldje van de flaminganten van voor en na de Eerste Wereldoorlog. Tijdens die oorlog heeft Adelfons Henderickx het nodig geacht een dagboek aan te leggen.¹ Het stelt de onderzoeker, die over deze Vlaamse strijder een biografie wil schrijven, in staat een belangrijke leemte op te vullen: het gerechtelijk dossier van Henderickx werd immers kort na de Duitse inval in België op 10 mei 1940, op bevel van de Antwerpse Procureur des Konings, vernietigd omdat het beter niet in Duitse handen viel.² Het dagboek geeft bovendien een antwoord op de vraag waarom een succesvol advocaat en politicus bereid gevonden werd zijn carrière in de weegschaal te werpen door steun te verlenen aan het activisme.

1. Dit dagboek bevond zich in het dossier van Cyriel Rousseu in het AMCV te Antwerpen. Het heeft betrekking op de jaren 1914 (vanaf 29 sept.), 1915, 1917 en 1918. Het cruciale jaar 1916 ontbreekt. Hoe het in 't bezit van Rousseu kwam weten we niet. Wel dat die het in de zomer van 1943 las en er een begeleidend commentaar bij schreef. Rousseu verwijt Henderickx daarin overdreven intellectueel te zijn: zo iemand overweegt teveel, moet zichzelf er eindeloos van overtuigen dat de persoonlijke belangen niet in 't gedrang worden gebracht. Vooral ergert hij er zich over dat Henderickx gedurende heel 1917 — Rousseu las dat deel het eerst — geen contact zocht met Borms, Borms dus negeerde. „Het voorbeeld van Borms moet hen (de intellectuelen) blijkbaar menigmaal in de weg hebben gestaan.”

2. R. Veyssièrè, *hoofdgriffier te Antwerpen, aan de Procureur des Konings aldaar, 11 jan. 1956, bundel Ad. Henderickx — Hof van Assisen te Antwerpen*, A.R.A. Beveren-Waas; *Procureur-Generaal Pholien aan de Antwerpse Procureur des Konings le Jeune, 7 juli 1939*, gegevens verstrekt door de heer L. Leemans, vroeger griffier bij de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen.

1. Op de vlucht

Toen de Duitsers op het einde van september 1914 de grote nationale vesting Antwerpen bedreigden, bevonden Henderickx' vrouw en kinderen zich veilig in Blankenberge. Hijzelf was thuis gebleven. In Antwerpen werd de situatie met de dag chaotischer: overal werden Duitse zeppelins gesignaleerd, er circuleerden de meest ongeloofwaardige geruchten, grote groepen vluchtelingen uit de Antwerpse Kempen, het Mechelse en de streek van Boom werden van het Centraal Station naar bioscopen en schoollokalen in de stad overgebracht om daar te overnachten. De bevolking van de versterkte vesting Antwerpen³ zwol al gauw aan van 600.000 tot ongeveer 1 miljoen mensen: er verbleven nu ook tienduizenden soldaten, mensen die het leger bevoorraadden, al het personeel van de uit Brussel overgekomen regering.⁴

Henderickx, die tot zijn spijt moest erkennen dat het Duitse leger niet beter was dan enig ander en zich al flink had geërgerd aan de patriottische opscheperij van de Antwerpse kranten, zat niet stil: hij zocht een vluchtweg voor zijn moeder, zijn huishoudster en enkele vrienden en kennissen en schreef een artikel voor *Het Handelsblad* waarin hij reageerde tegen de insinuaties dat Nederland Duitsgezind zou zijn.

Op 6 oktober, één dag voor het begin van de beschieting van Antwerpen door de Duitsers, vertrokken Adelfons Henderickx en zijn gezelschap per trein naar de kust, in afwachting dat het ergste voorbij zou zijn. De uittocht was trouwens algemeen. Aangezien de spoorlijn Antwerpen - Essen slechts een onbeduidend aantal vluchtelingen kon vervoeren, trok een enorme menigte, belast en beladen, met wagens, karren en huisdieren over de weg naar Kapellen en Putte om uiteindelijk in een of andere Nederlandse grensstad te belanden. Al op 16 oktober, na een moeizame terugreis te voet, met paard en kar en per trein via Knokke, Breskens, Vlissingen en Roosendaal, kwam Henderickx terug thuis; in de Herentalsestraat was alles nog in orde: de meid had het huis netjes achtergelaten vooraleer ze zelf gevlucht was. Zelfs de papegaai en de kat leefden nog.⁵

De dag nadien had Henderickx op het stadhuis een onderhoud met de liberaal Louis Franck. Die vlaamsgezinde volksvertegenwoordiger, tevens gemeenteraadslid van Antwerpen, was op de eerste dag van de beschieting van de stad (7 okt.) met instemming van de koning en van de regering aangesteld tot

3. Tot de versterkte stelling Antwerpen behoorden alle steden en dorpen gelegen binnen de buitenste ffortengordel rond Antwerpen. Die ging van Stabroek over Brasschaat, 's Gravenwezel, Brochem, Lier, Walem, Sint-Amands, Rupelmonde, Nieuwkerke-Waas en Doel tot opnieuw Stabroek. Dat gebied omvatte ongeveer 50.000 ha en een bevolking van 600.000 mensen en strekte zich dus ook uit over enkele Oostvlaamse gemeenten.

4. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 29 sept. 1914; *Antwerpsche Tijdingen*, 24 en 25 okt. 1914.

5. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 6-16 okt. 1914.

voorzitter van een Interkommunale Kommissie. Die Kommissie, eerder een comité van notabelen, was in 't leven geroepen om het bestuur van de Antwerpse agglomeratie te coördineren en een krachtigere leiding te scheppen dan die van de bejaarde burgemeester Jan De Vos. De meest actieve leden ervan waren Carlier, directeur van de Nationale Bank, koopman E. Bunge en senator Alfons Ryckmans „met wie de katholieken dank zij de godsvrede ook een vinger in de politieke pap kregen.” De Interkommunale Kommissie vergaderde tweemaal per dag met het college van burgemeester en schepenen.⁶ Adelfons Henderickx kaartte bij Franck, zonder veel succes overigens, het probleem aan van de gebrekkige verbindingen met het kustgebied waar veel vluchtelingen waren samengestroomd.

Op zondag 18 oktober vertrok hij opnieuw, ditmaal via Nederland, naar West-Vlaanderen. Henderickx trachtte de Antwerpse vluchtelingen die hij enige dagen voordien in Knokke had ontmoet, ervan te overtuigen om terug te keren, zocht geschikte vervoermiddelen en logeermogelijkheden in Nederland, hield in de stations de bagage in de gaten... Op 24 oktober was hij terug in Antwerpen.⁷

2. De toestand in Antwerpen

In oktober 1914 stond de Interkommunale Kommissie van Antwerpen voor torenhoge problemen. Ten gevolge van de dagenlange beschieting van de stad waren in Antwerpen, Berchem en Borgerhout meer dan 800 huizen afgebrand of ernstig beschadigd.⁸ Het openbaar vervoer in de stad lag plat omdat veel personeelsleden van de Maatschappij der Antwerpse tramwegen naar Bergen-op-Zoom waren gevlucht. Daar verbleven ook vele stadhuisklerken en stadsbedienden.⁹ In de stad en haar randgemeenten heerste wekenlang een echte dievenplaag. Om het banditisme in te dijken maakte generaal von Huene, „gouverneur” van de streek rond Antwerpen, eind oktober bekend dat de Duitse troepen bevel hadden gekregen verlaten eigendommen in 't oog te houden en plunderaars op staande voet terecht te stellen. De Belgische politie en het Belgische gerecht keken evenmin werkloos toe: de Antwerpse Procureur des

6. L. Wils. *Flamenpolitik en aktivisme*, p. 42. Samenstelling van de Interkommunale Kommissie, in: *Antwerpsche Tijdingen*, 26 dec. 1914.

7. *Oorlogsdagboek Ad. Hendericck*, 17-24 okt. 1914.

8. *Antwerpsche Tijdingen*, 29 dec. 1914. Op 25 okt. 1914 werd tijdens een vergadering van het schepencollege, afgevaardigden van de Interkommunale Kommissie en vertegenwoordigers van de Antwerpse volksbanken (Crauwels en Cauwenbergh) principieel besloten tot de oprichting van een maatschappij die bijzonder goedkope leningen zou toestaan aan benadeelde eigenaars. Zie: *Antwerpsche Tijdingen*, 26 okt. 1914.

9. *Antwerpsche Tijdingen*, 21 okt. 1914.

Konings Jacobs en Montens, lid van de Bestendige Deputatie, reisden alle gemeenten van het arrondissement Antwerpen af om maatregelen af te spreken met de gemeentelijke overheden. Op gearresteerde misdadigers zou de maximumstraf worden toegepast.¹⁰ Verder dreigde er een epidemie van tyfus en buikloop, want tijdens de beschieting van de stad was de waterleiding beschadigd en was het water verontreinigd.¹¹ De scholen hadden uiteraard de lessen geschorst omdat het onderwijzend personeel massaal naar Bergen-op-Zoom was gevlucht. Op 9 november heropenden de meeste lagere en middelbare scholen wel hun deuren, maar heel wat leerkrachten verschenen niet op hun werk. In een omzendbrief legde minister van Kunsten en Wetenschappen Pouillet er eind december 1914 nog maar eens de nadruk op dat het personeel van de officiële en gesubsidieerde scholen verplicht was zijn taak te hervatten, wanneer de overheid waarvan het afhing de school opnieuw had geopend. In een brief aan het gemeentebestuur van Antwerpen drong hij er enkele dagen later bij de gemeenteonderwijzers op aan „hun plicht te doen” en beloofde hij dat de zaak van afwezige personeelsleden individueel zou worden onderzocht. Ontslag was geen algemene regel.¹²

Vele Antwerpenaren vielen ten gevolge van de oorlogsomstandigheden zonder bestaansmiddelen en werden gedwongen „genadebrood” te eten, d.w.z. dat zij zich moesten richten tot hulpcomités. Zo was er in de bouwsector een groot gebrek aan grondstoffen. Werken konden enkel nog worden uitgevoerd met hetgeen gestockeerd lag in de magazijnen. Als die voorraden opgebruikt waren, viel de hele sector stil. Het was bovendien moeilijk om aan geld te raken. Zij die spaarden op de post mochten in Nederland om de 14 dagen een beperkt bedrag afhalen van hun spaarboekje. Kleine middenstanders en zelfstandigen wachtten tevergeefs op de betaling van naar het buitenland uitgeweken rijke sinjoren. Stads- en staatsobligaties waren niet verhandelbaar en de intrestcoupons hadden enkel op het belastingkantoor betaalkracht, terwijl het niet eens duidelijk was of de stad Antwerpen coupons van andere steden zou aanvaarden. Duizenden kantoorbedienden zaten zonder werk, omdat veel kantoren gesloten waren en de patroons de benen hadden genomen naar het buitenland.¹³ Anderen werkten een halve dag voor half loon. Op 4 januari 1915 berichtte *Antwerpsche Tijdingen* dat de postbedienden en postboden

10. *Antwerpsche Tijdingen*, 28 en 30 okt. 1914; lijsten van plunderingen en inbraken in *Antwerpsche Tijdingen* gedurende heel de maand oktober en november 1914.

11. *Antwerpsche Tijdingen*, 26 okt. 1914.

12. *Antwerpsche Tijdingen*, 19 en 20 dec. 1914 en 19 jan. 1915.

13. Op 11 jan. 1915 riep *Antwerpsche Tijdingen* Unitas en het Syndicaat voor Handel en Nijverheid, de beroepsverenigingen van de kantoorbedienden, op tot overleg om hun werkloze leden beter hulp te kunnen bieden; het dagblad pleitte verder voor de stichting van een werklozenfonds voor de kantoorbedienden met de financiële hulp van „onze rijke en adellijke lieden die in de vreemde verblijven”.

van het hoofdstekantoor aan de Groenplaats — dat werd in januari 1915 gedeeltelijk terug opgestart — 25 % van hun loon afstonden aan hun collega's die nog niet aan de slag konden.

Daarbij kwam dan nog dat in Antwerpen, „de stad van de Onderlinge Bijstand”, het Ziekenkaswezen dreigde in elkaar te storten: de vele werklozen konden hun bijdrage niet langer betalen, de leden-soldaten evenmin, de besturen van de vele mutualiteiten konden geen waardepapieren verkopen of hun geld van de spaarkassen krijgen en vele mutualisten waren gevlucht. De beheerders van de mutualiteiten hadden daarom de activiteiten van hun ziekenkas tijdelijk geschorst. Het was niet denkbeeldig dat de uitbetaling van ziekten en invaliditeitsvergoeding helemaal zou moeten worden stopgezet. Op 29 oktober 1914 drukte *Antwerpsche Tijdingen* een dringende oproep af van Willem Verrelst, voorzitter van de federatie der „Ziekenkassen van het arrondissement Antwerpen”, die de gevluchte Antwerpenaren vroeg om terug te keren.

In die treurige omstandigheden zagen allerhande liefdadige initiatieven het licht:

1. Kort na het uitbreken van de oorlog, nog vóór de belegering van de stad, stelden sociaal bewogen burgers grote en kleinere sommen geld ter beschikking om de nood te helpen lenigen van de gezinnen die zwaar getroffen waren door de oorlog. Het duurde niet lang of er werd onder voorzitterschap van schepenen Desguin een comité gevormd om die gelden zo efficiënt mogelijk te besteden, nl. het „Komitee tot ondersteuning van de slachtoffers van de oorlog”. Het uitvoerend comité ervan, waarin o.m. Ad. Henderickx zitting had, trof onmiddellijk enkele dringende maatregelen: a. openbare soepuitdelingen in gemeentescholen en private instellingen; b. oprichting van tien plaatselijke comités — één voor elke stadswijk — die onderstand verleenden aan allen die ten gevolge van de oorlog in nood verkeerden; Henderickx en de voorzitter van het Bureau van Weldadigheid Is. Van Doosselaere zouden toezicht uitoefenen op de activiteiten van die wijkcomités; c. oprichting van een comité tot leniging van de nood der „Schamele Armen”.¹⁴ Dat organisme werd gesticht met de bedoeling materiële en medische steun te verlenen aan personen en families die zonder bestaansmiddelen waren gevallen en wier status niet toeliet een beroep te doen op openbare liefdadigheid. Later kwam het onder toezicht van het Nationaal Komitee voor Hulp en Voeding.

2. De liberale senator Oscar Van der Molen richtte een „Komitee tot ondersteuning van het kind van de Soldaat” op dat zich voornam om de belan-

14. Samenstelling van dat uitvoerend comité: de schepenen Desguin en Cools, senator Alfons Ryckmans, gemeenteraadslid J.K. Soeten, Is. Van Doosselaere, Ad. Henderickx en zekere M. Boelens. Zie *Antwerpsche Tijdingen*, 20 nov. 1914. Na 9 okt. 1914 waren die wijkcomités opnieuw actief o.l.v. een Middenkomitee met Van Doosselaere en Henderickx als voorzitters.

gen van de vrouwen, kinderen en moeders van onder de wapens geroepen mannen te verdedigen.

3. Om misbruiken te voorkomen verklaarde het Antwerpse Bureel van Weldadigheid (B.v.W.)¹⁵ zich bereid om naast zijn gewone steuntrekkers alle huisgezinnen onder zijn hoede te nemen die tijdens het afgelopen jaar geldelijke ondersteuning hadden genoten. Het zou toezicht uitoefenen op alle onderstanden om te vermijden dat men langs twee kanten zou uitgeven of ontvangen.¹⁶

4. De Werklozenkas betaalde dagelijks 0,80 fr. uit aan de werklozen. Het Bureel van Weldadigheid en voornoemde wijkcomités hielden daar rekening mee bij het verlenen van steun.

Samengevat: toen een Duitse aanval op Antwerpen op til was en veel Antwerpenaars de stad ontvluchtten, geraakten de in 't leven geroepen hulporganismen tijdelijk ontredderd. Het armste deel van de bevolking kwam evenwel al na enige dagen terug en de hulporganisaties hernamen hun activiteiten. Vanaf 28 oktober 1914 nam Henderickx deel aan de werkzaamheden van het Antwerps Komitee voor Hulp aan de Gezinnen geteisterd door de Oorlog en vanaf 9 november aan die van het Komitee voor Schamele Armen.¹⁷

3. Godsvrede in een bezette stad?

De beschieting van Antwerpen door de Duitsers begon op woensdag 7 oktober 1914 kort voor middernacht en duurde tot vrijdagmorgen 9 oktober omstreeks zes uur. Gedurende dertig uur kwam om de minuut een Duits projectiel neer op de stad. In de late namiddag van 9 oktober ondertekende een Antwerpse burgerlijke delegatie o.l.v. L. Franck in Kontich de overgave van de vesting Antwerpen. Tijdens de onderhandelingen had de Duitse generaal von Beseler de overgave binnen de 24 uur van de nog overblijvende forten, die op de linkeroever inbegrepen, als uitdrukkelijke voorwaarde gesteld voor een staking van het bombardement. Franck deed die boodschap nog dezelfde nacht overbrengen aan de fortcommandanten en gaf hen de vraag in overweging of het wel de moeite loonde de stad op te offeren, terwijl verzet nog maar weinig of geen militair voordeel meer zou bieden: het Belgische leger was wegge-

15. Door de wet van 10 maart 1925 werd te Antwerpen de C.O.O. opgericht: die wet verwezenlijkte de versmelting van het Bureel van Weldadigheid (BvW) en het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen (weeshuizen). Is. Van Dooselaere was voorzitter van het BvW van 1890 tot 1925. In 't najaar van 1914 deelde het BvW onderstand in natura uit in 7 lokalen, verspreid over de stad.

16. Nogal wat vrouwen die voor hun man (soldaat of vrijwilliger) militievergoeding ontvingen, of wier man stempelde of werkte, probeerden te genieten van extra steun van de Werklozenkas. *Antwerpsche Tijdingen*, 28 dec. 1914.

17. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 9 nov. 1914.

trokken, de stad was dan toch door de vijand bezet, de overblijvende forten zouden slechts enkele uren kunnen weerstand bieden aan het zware geschut van de Duitsers, de commandanten waren intussen volledig van het oppercommando van de stelling Antwerpen afgesneden. Resultaat was dat de verantwoordelijke bevelhebbers hun forten hebben overgegeven na ze zo grondig mogelijk onbruikbaar te hebben gemaakt. De garnizoenen van de vestingen Brasschaat, Stabroek en Schoten weken uit naar Nederland. De tussenstellingen gaven zich pas over nadat hun bevelhebbers daartoe van hun superieuren schriftelijk de opdracht hadden gekregen.

Terwijl Rafaël Verhulst enkele weken later in *Antwerpsche Tijdingen*, het officieuze orgaan van de Interkommunale Kommissie, geestdriftig verklaarde dat de namen van de onderhandelaars — L. Franck, Jan De Vos en Alfons Ryckmans — in 't graniet van een erezuil zouden gebeiteld worden, reageerde het franskiljonse dagblad *Journal des Réfugiés* furieus. Dat blad, uitgegeven in Bergen-op-Zoom door redacteuren van de liberale Antwerpse *Le Matin*, trachtte de indruk te wekken dat de Belgische legerleiding had gemeend de verdediging van de vesting Antwerpen te kunnen volhouden, maar dat de burgerlijke overheid van de stad, in 't bijzonder Franck, was tussenbeide gekomen om Antwerpen toch over te geven en van de vernietiging te redden.¹⁸

Om het sociale en economische leven in Antwerpen te herstellen was voor alles de terugkeer van de vele vluchtelingen vereist, maar veel emigranten hechten geloof aan de bewering van het *Journal des Réfugiés* dat Antwerpen een muizeval was voor naïevelingen die na verloop van tijd met de medeplichtigheid van het stadsbestuur zouden worden opgepakt „om loopgrachten te gaan graven in Galicië”, en verkozen in Nederland te blijven. Pas na de nodige dreigementen vanwege het stadsbestuur dat met massale ontslagen zwaaide, en een por in de rug vanwege koning Albert zelf keerden eind oktober een groot aantal stadsbedienden, stadsbeambten en leerkrachten terug en kon het normale leven min of meer worden hervat.¹⁹

Heeft het provocerend geschrijf van het *Journal des Réfugiés* tegen de „verkochten”, Franck, De Vos en Ryckmans die Antwerpen aan de Duitsers hadden overgegeven, en tegen de zgn. pangermanistische flaminganten van die stad het romantisch geloof van nogal wat vlaamsgezinden in de Godsvredegedachte aan diggelen geslagen? In september 1916 trachtte *De Eendracht*, het weekblad van Ad. Henderickx en advocaat Jozef van den Broeck dat de ver Nederlandisering van de Gentse universiteit verdedigde, in elk geval die indruk te wekken en zodoende „begrip” op te wekken voor die revolutionaire hervor-

18. L. Wils. *Flamenpolitiek en aktivisme*, p. 42-45; *Antwerpsche Tijdingen*, 26, 27 en 29 okt. 1914 en 13 jan. 1915.

19. *Antwerpsche Tijdingen*, 3 nov. 1914.

ming.²⁰ In 1914 en 1915 toonde Henderickx zich helemaal niet zo naïef: zijn bewondering voor de tucht van het Duitse leger stond al gauw op een erg laag pitje, het hyperpatriottisch geschrijf van de Belgische pers tijdens de eerste oorlogsmaanden bracht hem helemaal niet van zijn stuk, de schitterende paradepassen van de Burgerwacht, ambulanciers en Turners (die hadden zich vrijwillig bij de brandweer aangesloten om in een noodsituatie hulp te bieden) lokten bij hem de bedenking uit dat het het Vlaamse volk, doordrenkt van Franse „pose”, toch wel aan ernst ontbrak. „Het vergeet de raad: Doe wat ge doet, Gebaren is niet goed”.²¹ Henderickx, die in oktober 1914, na overleg met de „Belgische gevolmachtigde” Franck, vluchtelingen vanuit de kuststreek ging terugroepen, voelde zich waarschijnlijk persoonlijk gevisieerd door de kritiek terzake in de vluchtelingenpers.

Op 5 november 1914 publiceerde *Antwerpsche Tijdingen*, ongetwijfeld met de goedkeuring van de Duitse censuur, Henderickx' repliek. Adelfons Henderickx stak vooral zijn misprijzen voor de Londense *Métropole* niet onder stoelen of banken. *La Métropole*, spreekbuis van de conservatieve katholieke burgerij van Antwerpen, was nooit goed bevriend geweest met de vlaamsgezinden binnen de Antwerpse Katholieke Partij. Uitgerekend dat blad had in 't verleden op bijzonder goede voet geleefd met de Antwerpse Haut Commerce, waar de Duitse kolonie van de stad de gewoonte had het hoge woord te voeren! Vooral zijn medewerkers hadden de vertrekkende Antwerpenaren voor bangeriken uitgescholden om dan zelf, na hun goedgevolovige lezers nog gauw te hebben gerustgesteld, hals over kop naar Engeland te vluchten. De pangermanistische insinuaties van de *Métropole* wees hij van de hand. De Slavische Polen stonden toch ook met getrokken messen tegenover de Slavische Russen! Evenals de redactie van *Antwerpsche Tijdingen* en vele prominente Antwerpenaars²² pleitte hij voor de terugkeer van de Antwerpse burgers: er moet werk worden verschaft aan de duizenden die gebleven zijn of zullen terugkeren; de private eigendommen moeten tegen de roofzucht van misdadigers worden beschermd; het uitbreken van epidemieën moet voorkomen worden; op de liefdadigheid van Nederland kan niet eeuwig gerekend worden. Henderickx verklaarde tenslotte heel goed te weten waarom de flaminganten werden verdacht gemaakt: 1. dit was de gedroomde gelegenheid om hen deelachtig te maken aan de afkeer van de bevolking door de vreemde bezetter, want ze moesten ten

20. „Voortaan zouden alle Belgen broeders zijn, liefde en eendracht zou allen bezielen en alle rechtsmiskening en taalverdrinking zouden voor eeuwig en altijd tot het verleden behoren”. Zie artikel „Godsvrede” in: *De Eendracht*, 10 sept. 1916.

21. *Ad. Henderickx, Oorlogsdagboek*, 23 jan. 1915.

22. Zie o.m. de oproep in die zin van de Antwerpse liberale senator Léon Van Peborgh, van redacteur Lod. Mauw van *Antwerpsche Tijdingen* en van W.A. Van der Veen, de voorzitter van het Antwerps Centraalbureau voor Vluchtelingen, in *Antwerpsche Tijdingen*, 7 en 8 nov. en 28 dec. 1914.

tijde van de inval toch zwijgen: de militaire censuur belette elke polemiek; 2. de reputatie van la grande patrie van de franskiljons moet gered worden nu overal, zelfs door beslist fransgezinde bladen als *Le Matin* en *l'Indépendance Belge*, opmerkingen gemaakt worden over de zonderlinge wijze waarop „la France généreuse” België is ter hulp gesnel.²³ Zijn besluit: Wij zullen, tegen welke heerser ook, onze eigen volksaard en ons nationaal recht om in eigen taal te worden onderwezen en bestuurd blijven verdedigen.²⁴ *Het Handelsblad*, dat enkele dagen nadien reageerde op de overname van Henderickx' artikel door de *Kölnische Zeitung*, wakkerde de polemiek aan door in de marge uit te wijden over „behaaglijk slenteren langs de Herengracht of kuieren langs Piccadilly”.²⁵

De Nederlandse en Britse overheid hebben zich blijkbaar laten verschalken door de „franskiljonse penridders van de haas”. De Duitsers deden uiteraard geen moeite om de onder censuur verschijnende Antwerpse dagbladen te belleten van zich af te bijten.²⁶ Niemand was bereid of in staat om aan het gezuzie een eind te maken: het *Journal des Réfugiés* mocht weliswaar vanaf 23 oktober in de Nederlands-Belgische grensstreek niet meer gedrukt en verspreid worden, maar verscheen nadien in Rotterdam en stookte verder. August Monet meende vanuit Londen zijn Antwerpse collega's te moeten aanvallen omdat die hun werk hadden hervat onder de Duitse bezetting. Nederlandse kranten als *De Telegraaf* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werkten de verwarring nog in de hand door de verspreiding van wilde geruchten: volgens hun Antwerpse correspondent controleerden Duitse schildwachten de identiteit van alle burgers die de stad wilden verlaten aan de hand van een naamlijst van 23 personen, woonachtig in de provincie, w.o. Ad. Henderickx, volksvertegenwoordiger

23. *Le Matin*, 8 aug. 1914: „Alleen hebben wij tot heden zegevierend de schok onderstaan van een leger dat men als het machtigste ter wereld beschouwt... Maar één gevoel drijft nu boven in België: de hoop onze bondgenoten te zien komen aan de zijde derwelke onze moedige legerafdelingen zouden kunnen strijden”. *L'Indépendance Belge* van zijn kant achtte het nodig op 23 augustus het uitblijven van Franse hulp te rechtvaardigen door te beweren dat het nooit de bedoeling van de Verbondenen was geweest ernstig weerstand te bieden op dit deel van het oorlogsterrein, nl. in België.

24. *Antwerpsche Tijdingen*, 5 nov. 1914. Henderickx baseerde zich in zijn repliek vooral op twee artikels uit *La Métropole*: „Le Pangermanisme, Les Egarés” (22 aug. 1914) en „La via à Anvers” (28 okt. 1914). Zijn artikel „Ook vaderlanders” verscheen in de *Kölnische Zeitung* van 14 nov. 1914.

25. *Het Handelsblad*, 16 nov. 1914.

26. In 't midden van nov. 1914 verschenen in Antwerpen vier vooroorlogse dagbladen onder Duitse censuur: *Het Handelsblad* (vanaf 3 november), *Gazet van Antwerpen*, de katholieke *La Presse* (vanaf 5 november) en *De Nieuwe Gazet* (vanaf 11 november). Het Borgerhoutse weekblad *Het Vlaamsch Heelal*, dat zijn uitgave gestaakt had op 10 oktober, verscheen opnieuw vanaf 9 november. *Antwerpsche Tijdingen* verscheen met instemming van de Interkommunale Commissie en het Antwerps schepencollege al vanaf 21 oktober. Nadien kwamen daar nog bij: *De Vlaamsche Gazet - Het Laatste Nieuws* (vanaf 20 november) en meerdere franstalige dagbladen.

Leo Augusteyns, zelfs premier De Broqueville, Fr. Van Cauwelaert en L. Franck die zich zoveel moeite had getroost om de gevluchte sinjoren aan het verstand te brengen dat zij van de Duitsers niets te vrezen hadden.²⁷ Ongetwijfeld hebben deze polemieken een klimaat helpen scheppen waarin het activisme kon ontstaan.

De Antwerpse bevolking had ondertussen andere katten te geselen. Op de allereerste plaats stelde zich het probleem van de proviandering. Vóór de belegering van de versterkte stelling Antwerpen bekommerden de Sinjoren zich maar weinig om hun bevoorrading. Met het oog op een beleg had de stad een grote voorraad voedsel aangelegd voor haar eigen bevolking. Vanaf 7 oktober werden velen zich bewust van mogelijke problemen. *Antwerpsche Tijdingen* stelde eind oktober de bevolking gerust: Antwerpen is in staat te voorzien in haar levensonderhoud en dat van haar bezettingsleger. Het achterland is heel vruchtbaar, de veestapel die de bevolking van melk, boter en vlees moet voorzien is groot, er worden veel aardappelen verbouwd. Bovendien moet Antwerpen niet langer zorgen voor vluchtelingen uit de rest van het land, want alleen de bewoners van Antwerpen en de omliggende gemeenten worden door de Duitsers tot de versterkte stelling toegelaten, het bezettingsleger verbruikt niet eens een kwart van wat Antwerpen moest leveren aan het veldleger van de Belgen en de Engelsen. Dat veronderstelde wel de terugkeer van de gevluchte boeren en ambachtslieden om voedsel te produceren, huizen en werkplaatsen terug bewoonbaar te maken. *Antwerpsche Tijdingen* erkende dat er mettertijd gebrek zou ontstaan aan graan. Gelukkig hadden de terugtrekkende Belgische en Engelse troepen grote voorraden achtergelaten.²⁸

Het optimisme was van korte duur: begin december 1914 beschikte het Antwerps Komitee voor Hulp over niet meer dan 200.000 fr. Daarmee kon met moeite nog onderstand worden uitgekeerd tot op het einde van de maand. Op voorstel van het uitvoerend comité werd een bijzonder Komitee voor Geldinzamelingen opgericht o.l.v. baron Delbeke, terwijl in de stad centra werden geopend waar giften, groot of klein, in geld of in natura konden worden afgegeven.²⁹ Terzelfdertijd lijkt te zijn onderhandeld met het Nationaal Komitee voor Hulp en Voeding dat d.m.v. plaatselijke comités het rendement van zijn werking wilde verhogen. Resultaat was dat het Antwerps Komitee voor Hulp zijn activiteiten uitbreidde tot alle gemeenten van de provincie Antwerpen en voortaan zou optreden als provinciale afdeling van het Nationaal Komitee voor Hulp en Voeding.³⁰ Arrondissementscomités in Mechelen en Turnhout kre-

27. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 17 nov. 1914: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 17 nov. 1914, ochtendblad B.

28. *Antwerpsche Tijdingen*, 24 en 25 okt. 1914.

29. *Antwerpsche Tijdingen*, 8 en 23 dec. 1914; 24 febr. 1915. Eind februari kon 350.000 fr., vooral afkomstig van banken en Antwerpse handelshuizen, worden overgemaakt aan het Hulpcomité.

30. *Antwerpsche Tijdingen*, 8 dec. 1914.

gen de opdracht onmiddellijk een onderzoek in te stellen naar de noden van de gemeenten. Henderickx' dagboek verschaft ons meer details: terwijl in Brussel een Centraal Komitee tot levensmiddelenvoorziening actief was, zou in elke provincie een gewestelijk (provinciaal) comité worden opgestart. In Antwerpen zou de Interkommunale Kommissie als gewestelijk comité optreden. Omdat die Kommissie tot dan toe enkel de gemeenten binnen de versterkte stelling Antwerpen groepeerde, werd ze uitgebreid met vertegenwoordigers van de arrondissementen Mechelen en Turnhout.³¹ Het Provinciaal Komitee van Antwerpen werd op 15 januari 1915 boven de doopvont gehouden. Het nam twee taken op zich: 1. Voeding: een Voedingskomitee o.l.v. Edw. Bunge werd belast met de verkoop van voedingswaren die zouden worden aangekocht en ingevoerd via Rotterdam³² of als gift worden ontvangen; 2. Hulp: de winst van het Voedingskomitee zou in de kas van het Hulpkomitee gestort worden. Dat Hulpkomitee moest de rechtstreekse en onrechtstreekse slachtoffers van de oorlog (zoals de werkloze arbeiders van de Boomse steenbakkerijen) ter hulp komen en kwam onder leiding van Carlier, directeur van de Nationale Bank.³³ Het (eveneens aangevulde?) uitvoerend comité van het Antwerps Komitee voor Hulp zette zijn vroegere taak gewoon voort, maar van nu af aan in dienst van het Antwerps gewestelijk comité. Tijdens de vergaderingen bespraken zijn leden ook wel eens persoonlijke probleempjes: zo beklaagde volksvertegenwoordiger Paul Lamborelle (Mechelen) er zich bij Henderickx over dat alle parlementariërs die in Le Havre verbleven, hun parlamentsvergoeding kregen uitbetaald, terwijl zij die in bezet gebied actief waren werden vergeten.³⁴ De burgerlijke overheid van Antwerpen had nog andere kopzorgen. De financiële toestand was ernstig: ten gevolge van de oorlog moest de stad talrijke en zelfs de belangrijkste van haar inkomsten missen zoals de haveninkomsten,

31. Voor Mechelen: de katholieke burgemeester en uitgever Charles Patrick Dessain (1871-1944) en de liberale volksvertegenwoordiger Paul Lamborelle (1871-1943); voor Turnhout: schepen Dufour, het liberale gemeenteraadslid van Meerhout Alphonse Homans (1867-1934) en een zekere Leemans.

32. Op 11 november 1914 berichtte *Antwerpsche Tijdingen* dat de Britse regering had besloten, na tussenkomst van de Spaanse diplomaat de Villalobar en de USA, alle schepen door te laten die naar Rotterdam vaarden met ladingen voedsel voor België. De Duitse Gouverneur-Generaal von der Goltz van zijn kant had schriftelijk beloofd het ingevoerde voedsel niet op te eisen.

33. Verslag van de stichtingsvergadering in *Antwerpsche Tijdingen*, 16 jan. 1915; volgens dat verslag kwam voor januari 1915 voor een bedrag van 25 miljoen fr. aan voedsel aan in Rotterdam. Het merendeel van die zendingen van het American Relief Fund waren te betalen leveringen (17 miljoen), geen schenkingen (8 miljoen)! Die 17 miljoen werd hoofdzakelijk geschonken door privé-banken. De Antwerpse stadskas schoot 1,5 miljoen fr. voor. De negen provincies van het land hadden de terugbetaling van dat bedrag gewaarborgd. Het Centraal Comité te Brussel verkocht leveringen en geschenken aan de provinciale comités die ze dan door tussenkomst van arrondissementele comités voort verkochten aan de gemeenten. Zie ook: *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 13 jan. 1915.

34. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 8 jan. 1915.

inkomsten van de trammaatschappij, van het gemeentefonds... De Duitsers legden in het najaar van 1914 de stad en haar randgemeenten Berchem en Borgerhout op de koop toe een oorlogsschatting op van 50 miljoen fr. per maand. Antwerpen zou daarvan maandelijks 40 miljoen fr. moeten betalen, Borgerhout en Berchem resp. 7 en 3 miljoen fr. Die belasting zou op twee maanden tijd het bedrag overtreffen dat de Belgische Staat voor de oorlog jaarlijks inde aan directe belastingen (in 1913: ongeveer 75 miljoen fr.)! L. Franck en A. Ryckmans dienden bij de Duitse overheid een memorie in waarin zij trachtten te bewijzen dat bij de overgave van de versterkte stelling Antwerpen was overeengekomen dat die schatting zou bestaan uit de soldij en het onderhoud van de Duitse bezettingstroepen. De Duitse commandant van Antwerpen toonde wel enig begrip voor dat standpunt, maar Gouverneur-Generaal von der Goltz hield het been stijf. Franck en Ryckmans verdedigden van dan af de stelling dat die som door héél de omgeving van Antwerpen moest worden opgebracht en dat later die schuld moest worden overgenomen door de Belgische Staat. Tenslotte hadden de Antwerpenaars nooit gevraagd om „réduit national” te worden. Volgens Henderickx werd Franck een tijdje als gijzelaar vastgehouden, tot de eerste 10 miljoen waren betaald.³⁵

Op 28 november keurde de Antwerpse gemeenteraad de betaling van de oorlogsschatting goed. Om het nodige geld bijeen te brengen zou eens te meer een beroep gedaan worden op de banken, rijke burgers en grote firma's. Burgemeester De Vos kondigde tijdens die vergadering onvermijdelijke belastingverhogingen en bezuinigingen aan. Op 19 december volgde de provincieraad het voorbeeld van de Antwerpse gemeenteraad. De provincie zou de terugbetaling van de geleende som waarborgen. De intrest van die lening moest door de bevolking als oorlogsbelasting worden betaald vanaf 15 januari 1915. Vanaf die datum zouden de opeisingen van het Duitse leger contant betaald worden.³⁶

Rond de jaarwisseling bestond onder de Antwerpse bevolking en in de stedelijke advocatenmiddens de grootste onduidelijkheid over de kwestie der huishuren. Veel eigenaars ontvingen geen huishuur: nogal wat huurders hadden geen inkomen meer en konden hun huur niet langer betalen; andere waren uitgeweken naar het buitenland zonder zich te bekommeren om hun huisbaas; heel wat mensen leefden in de veronderstelling dat zij geen huishuur moesten betalen, dit n.a.v. een verordening van Gouverneur-Generaal von der Goltz d.d. 20 november 1914. Nochtans moesten die eigenaars verzekeringspremies, belastingen en stedelijke taksen betalen, hypothecaire leningen aflossen, hun huizen herstellen en onderhouden... Daarnaast stelden zich nog andere pro-

35. *Oorlogsdagboek Ad. Henderickx*, 23 nov. 1914.

36. *Antwerpsche Tijdingen*, 30 nov., 21, 22, 24 en 25 dec. 1914. Volgens het verslag van de Antwerpse gemeenteraad van 28 december was het aandeel van de stad Antwerpen in de schatting nog niet definitief vastgesteld. Een deel ervan (nog te bepalen) zou dan toch door héél de provincie gedragen worden. Zie: *Antwerpsche Tijdingen*, 29 dec. 1914.

blemen : konden huurders van volledig of gedeeltelijk vernielde huizen de verbreking eisen van het huurcontract of vermindering van huur verkrijgen? Gold dat ook voor uitbaters van koffiehuisen, winkeliers en herbergiers van de havenbuurt, nu door de oorlog de havenactiviteiten fors waren gedaald en de bezetter een vervroegd sluitingsuur en een uitgaansverbod vanaf 20 u. had afgekondigd? En voor handelaars die hoge huren betaalden, gebonden door huurcontracten van 3, 6 of 9 jaar?

Zowel in de Antwerpse pers als in de schoot van de Vlaamse Conferentie der balie van Antwerpen werd de kwestie grondig geanalyseerd. Adelfons Hendrickx vond dat voor de belangen van de kleine eigenaars weinig of niets werd gedaan. Die verhuurden veelal arbeiderswoningen i.p.v. burgershuizen. De inboedel van hun huurders volstond in de meeste gevallen niet eens om de kosten van een gerechtelijke uitdrijving te dekken. De huurders daarentegen waren het voorwerp geweest van allerlei (ook Duitse) beschermmaatregelen. Dat de Duitse verordeningen in deze kwestie kracht van wet bezaten, leed z.i. niet de minste twijfel: art. 43 van het „Reglement nopens de Wetten en Gebruiken van de oorlog te land”, in 1907 tijdens de Haagse vredesconferentie door België aangenomen, was terzake duidelijk genoeg. Toen in 1916 een Duitse verordening de Gentse universiteit vernederlandste, werd ter verdediging van die maatregel hetzelfde argument aangehaald.³⁷

(wordt vervolgd)

Isschotweg 83
2222 Itegem

37. Zie voor de huurkwestie vooral: *Het Handelsblad*, 4 en 13 jan., 3 febr. 1915.